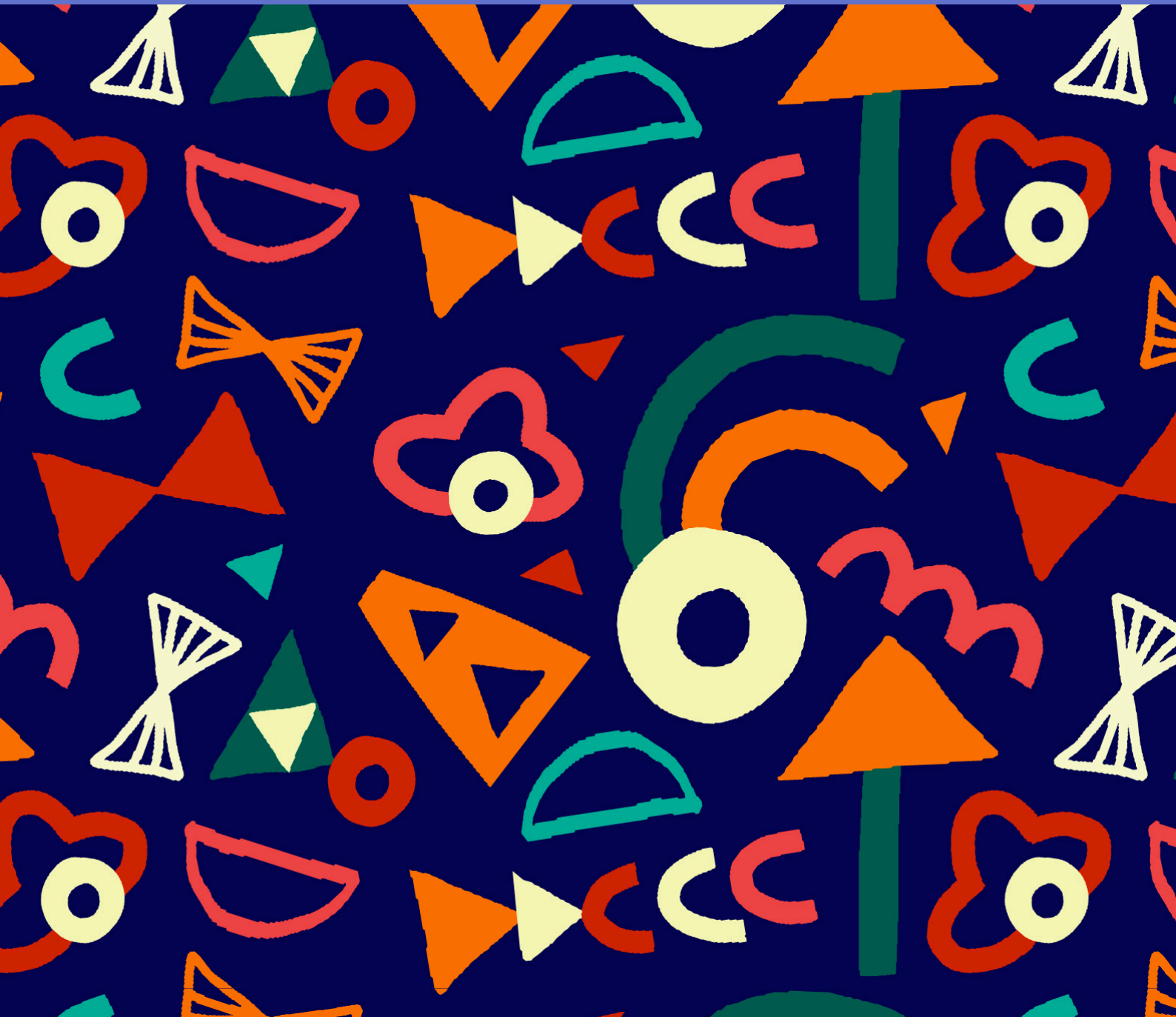

SECTION

3

SANEMUU
TSEREMO

OTI: WIEMO KE ENITSUMO

Oti mljaa: SANEMUU TSEREMO

HIËGBELEMÓ

Wiemokulibii fëe jë wiemoweku ko mli. Yë mljaa nëe mli lë, wobaakwe wiemowekui otii lë: gbëiwieñi, kadilbi/sutsóóbi, feemowieñi, mligbalalbi. Wiemowekui ashishinumó yëo buaa bo kënuó wiemó ko nitsumó shishi jogbanñ.

Yë kui bibii amlí lë ñmalamó wiemokulibii nyónma yë sukuu tsu lë mli ke wiemokulibii nyónma hu yë agbo lë naa. Saamó okë wiemokulibii enyó afata he yë henumó ni oyóo yë tsu mli nibii ke agbo naa nibii lë ahe. Ani okui lë hie henumó kome tamó kui krokomei lë?

Be ni nikasemó nëe baaba naagbee lë kaseló anyë:

- i. Ajara gbëiwieñi awo amëhenó (kòsuangbei, kwaamangbei, kóoyó loo gbëisisa k.n.k.n.) a mli
- ii. Ajara kadilbi/sutsóóbi amlí awo amëhenó (mòsëegbë tsóólo, yifalë ke kadilbi) amlí koni amëkëtsu nii yë sanemuji amlí..
- iii. Ajara feemowieñi amlí awo nó ni ñóo yigbeló, nó ni enjóo yigbeló ke nó ni ñóo yigbeló kéjé enyó keya amlí.
- iv. Ajara mligbalalbi amlí awo amëhenó srótoi (bó ni, he ni, be ni ke henumó) lë amlí.

Susumó Oti

Gbëiwieñi jì gbëi ni akë haa nibii fëe. Abaanyë ajara gbëiwieñi mli awo kòsuangbei, kóoyó loo gbëisisa, kwaamangbei ke nibii ni anyëo ataa he. Yifalë jì kadilbi ni tsóo nó ko yifalë. Enëmëi jì kadilbi ni susuó gbëiwieñi ko etsóo. Eji kadilbó ni susuó nónaló ni enyie esëe lë etsóo. Feemowieñi jì wiemó ni tsóo nifeemó ko loo bó ni nó ko yóo. Feemowieñi henó etë ni yóo lë jì nó ni ñóo yigbeló, nó ni enjóo yigbeló ke nó ni ñóo yigbeló enyóo keyaa.

Mligbalalɔi tsɔɔ bɔ ni nɔ ko tee nɔ ha, Abaanye ajara mligbalalɔi amlɔi awo bɔ ni nɔ ko tee nɔ ha, he ni nɔ ko tee nɔ yɔ, be ni nɔ ko tee nɔ, shii abɔ ni nɔ ko tee nɔ, nɔ hewɔ ni nɔ ko tee nɔ kɛ henumɔ ni ona ye nɔ ko ni etee nɔ he.

MENI JI GBẸIWIEMO?

GbẸiwiemo ji gbẸi ni damo shi ha gbomo, he ko, kooloo loo nɔ ko. GbẸiwiemoi komɛi hu tsɔɔ susumo, bɔ ni nɔ ko yɔɔ loo henumo.

GbẸiwiemo henɔi (Categories of nouns)

Kɔsuangbɛi

Kɔsuangbɛi ji wiemoi ni damo shi haa mɛi pɔtɛ komɛi, hei, loo nyɔnmɔjɛn nibii loo nibii ni afee. Ake niɲmaa okadi agbo ni jɛɔ ɛɲmaa shishi ni akwɛɛɛ he ni eyɔɔ ye sanemuu mli. Nɔkwemɔnii:

Gbomo ɛi agbɛ: Akoshia, Ashite, Kofi, k.n.k.n.

Hei komɛi: Oduman, Kaneshi, Nuɲua, Tamale Kumase, k.n.k.n.

Gbii ɛi agbɛi: Hɔgbaa, Jufɔ, shɔ, Soo, Hɔɔ, k.n.k.n..

Nyɔji ɛi agbɛi: Aharabata, Otsokrikri, agbiena, Antɔɲ, Afuabe, k.n.k.n.

Nitsumohei: Kɔlebu Helatsamohe, Jubilee House, University of Ghana, k.n.k.n..

Faa: Pra, Sɛntse, Densu, Ankobra, Kɔle, Dshɔ k.n.k.n..

Kwaamangbɛi

Eji gbẸi ni akɛhaa nibii (gbomo, kooloo, atade, dade, susumo, gɔɲ, shika sikli, k.n.k.n.), nɔ ko ni jee kɔsuangbɛi ni. Enɛmɛi ɛi ake niɲmaa okadi agbo ejee shishi bɛja eɛje sanemuu shishi. Nɔkwemɔnibii komɛi nɛ; niɲmaatso, shia, tsu, loo, ɲshɔ, tɔ, kpatashi, nikasemɔtsu mli.

Kɔɔyɔɔ/gbɛisisa

Enɛmɛi ji wiemoikulibii ni damo shi haa susumo loo yiɲtoi, henumo loo nibii ni wɔnyɛɛɛ wɔna kɛ wɔɲɲmɛi shi amɛye gbẸi. Nɔkwemɔnii; miishɛɛ, ɲkomo, suomo, mligbigblimo, anɔkwa, k.n.k.n.

Gbei ni anyeɔ ataa he

Enemei ji nibii ni yoo jeŋ ni anaa ni anyeɔ ataa he. Eji nibii ni adesa jweŋmɔi enumeɔ le eko ke nyeɔ nuɔ he, taa he, naa, fuɔ ke saa naa. Nɔkwemɔnii: te, okpɔlɔ, saatso, nu, kooɔɔ, su, saŋku, mi, shwuɔ, k.n.k.n.

Nitsumo 1

Jaramo gbeiwiemɔi nee amlɔi owo kosuangbei, kwaamangbei, kooɔɔŋ/gbeisisa ke gbei ni anyeɔ ataa he. Tsɔomɔ no ni ha ofeo nakai yintoɔi le.

- i. Tsɔɔlɔ
- ii. Okpɔlɔ
- iii. Suomɔ
- iv. Araba
- v. Abu
- vi. Miishee
- vii. Ekomefeemɔ
- viii. Sei
- ix. Kooɔɔ
- x. Te

Nitsumo 2

- i. Ye kui amlɔi le, nyenmalaa gbeiwiemɔi fee ni yoo sanekuku nee mli.
- ii. Buamɔ gbeiwiemɔi nee anaa owo kui nee ashishi. **Gbei ni anyeɔ ataa he Kwaamangbei Kosuangbei kooɔɔŋgbei**
- iii. Oke nɔkwemɔnii ni ona le awo sanemuji amlɔi. *N.k. Mimaŋ le edaaa.*

Yitso: Miikpa shi ye mimaŋ jara le mli.

Ye mimaŋ le mli le, jara ko ye jemɛ ni be fee be le nifeemɔi miya no waa. Eji miishee he ko ni mei buaa amehɛ naa kehoo nii ni aheɔ nibii srɔtoɔi ye jemɛ. Keje aduawai fefeji ke yeli baji keyashi mamai, tsobii ke shiaŋ nibii, ni no fee no ni otaoɔ ye jemɛ.

Daa otsi naagbee le, mike miweku le yaa ni woyahewo nibii ni wotawo le ye jeme. Keji wobeyke jeme le, wonuwo sanegbaa ni miitsawo nibii le ajara ke mei ananeshi gbeemo kemiiho.

No ni mihijmei gba no klenkley ji aduawai ni ato fefeo ke yeli baji ni jwera apaawa no. Akutu ke hawawawo, akwadu ni etsu heluu ke akpakpa fefeji Dma ni jey hawashi nibii amla, ni eyi kawawo le mli le ha mike miishewo kawo nibii ni mitawo mahe le.

Wotawo no keshewo shwapoi ni eto srenewo ni mihawo mama ke ehe nibii le amla. Sheetii ke sikewo fefeji ke jwinei fefeji le gbala mijwewo. Miboi nibii le amligbewo ake mana no ko ni baasa mi mafata minibii ni mihe momo le he lo.

Be ni wotawo no ketee hie ye jara le no le, woyashewo shwapoi komai ni mihawo tsobii, jwinei ni jara waaa. Keje fifii ke hwei atadei fefeji keyashi miishewo shwemo tsobii, gbeke fefeji gbeke na no ko ni baaha le miishewo. Mihijmei nyewo aho he keke ake ja mijmo hewo ko be ni mina miishewo ni yawo gbekebii le ahie be mli ni amena tsobii ni jwera shi le.

Naagbee le, woyashewo jara le he ni ahawo shian nibii ye le. Bie le wawo kpatashi nibii, falefalefemo nibii keyashi tsu mli saawo nibii. Mimami hala nibii le amla jogbanj ketawo nibii ni he hiaa wo le be mli ni wawa ketere baagii le.

Wobatsa no ke gbeiwemo hewo le kwemo.

Gbeikushao

Ame ji gbei ni akewo nibii ni abua naa, ku loo efi tewo. Eeenye efee nibii, kooloi loo gbomei ni abua amena ekome. Nokwemawo: meelee pii, bowutswaloi aku, kwayabii, ku, shao, duru, omawo, sikli, gali, k.n.k.n. Akawo ku le ake no kome ni akwewo mei loo nibii ni yawo mli le afale ake mei pii koni akewo gbeiwemo le pii.

Nitsumo 3

Ye mei enyawo aku mli le, mo fefe mo aha wemokulibii enuwu ye gbeikushao shishi.

Oke onaanyo agba ohetoo ni oha le he sane.

Kwemo sanemuji ni baa newo koni otawo emli no ni abaanyewo akane ke no ni anyewo akane gbeiwemo ni yawo mli le.

- Wawo nyawo gbekebii le anawo be ni akpa gbi le mli shwemo ke tolle le.

- Kwemo jogban! Nu le mli kwɔ.
- Lagbee tsɔji ke polisifoɪ atsɔji fata nsranboɔ le he.
- Wɔsumɔ daa dɔkɔdɔke tɔi agboi le.
- Mikukufonyo le ke bɔta woɔ keeki ni eshaa le mli.
- Maŋkuralɔi enyie ahe hiaa mlawoo?
- Gbekɛbii babaoɔ sumɔ fufɔnu shi Ashite miihi kwraa.
- Shɔɔ nibii pii le ake su tswaa ni feɔ.
- Akua ke Ama nyɛɔ tswaa saŋkui srɔtoi.
- Ye mihe fimɔ le mli le, miye tsɔkeleti adeka kome.

Naagbee le, abaanye ajara gbɛiwɛmɔi amlɪ awo kui enyɔ amlɪ, nomɛi ji gbɛiwɛmɔi ni abaanye akane ke nɔ ni anyɛɛ akane. Gbɛiwɛmɔi ni akaneɔ le ekomei ji pen ,pensle, atade, pɔɔsu, fan akatawia, maŋo, akutu, k.n.k.n. Nɔ ni anyɛɛ akane le hu ekomei ji fɔ, omɔ, nu, adafitswaa, k.n.k.n. Agbene nibii ni tamɔ nu ke nɔ ni baa ye kɔɔyɔɔngbɛi ashishi le no hu anyɛɛ akane.

SANEBIMO EKOŋŋ

1. Tsɔɔmɔ ke bo diɛntse owiemɔi nɔ ni ji gbɛiwiemɔ.
2. Ha nɔkwɛmɔnii enumɔ keje sanemuji ni baa nɛɛ amlɪ ye nibii ni abio nɛɛ ahe
 - i. Nɔ ni ji adesa gbɛi ko ye sane le mli
 - ii. Gbi gbɛi ni yɔɔ sane le mli
 - iii. Gbɛi ni miitsɔɔ he ko pɔtɛɛ ye sane le mli
 - iv. Gbɛiwiemɔi ni anyɛɔ akaneɔ

Kofi fa gbɛ ketee maŋwulu koni bɛŋke ekrowa le mli. Etee Jufɔ ni maŋ le gbɛi ji Ga

Ga ji maŋ fɛfɛo koni ŋwɛitsui ke shiai fɛfɛji ye mli jogbanŋ. Kofi miishɛɛ ni ena le teke nɔ. .

Enɛ ji eklɛŋklɛŋ gbi ni etee maŋwulu nɛɛ mli..Ebote shwapo agbo ko mli ni eyahe baagi, aspaatre, watsi, bɛleti, shɛeti k.n.k.n. Enaaa miishɛɛ ye nibii ajarawale shihile ni yɔɔ maŋ le mli le he ni etswa efai shi akɛ ehin maŋ le mli kɔkɔkɔ.

3. Ye bo diɛntse owiemɔ mli le tsɔɔmɔ nɔ ni nibii ni baa nɛɛ ji koni oha nɔkwɛmɔnii enyɔ ye eko fɛɛ eko he. Okɛ nɔkwɛmɔnii le amlɪ etɛ afee sanemuji ganee koni okɛ onanemɛi le agba he sane.
 - i. Gbɛiwiemɔi ni anyɛɔ ataa he
 - ii. Kɔɔyɔŋgbɛi
 - iii. Gbɛiwiemɔi ni anyɛɛɛ akane
 - iv. Gbɛikushao

SANEBIMOI LE AHETOOHAMO YE GBEI-WIEMOI LE AHE

1. Gbeiwemɔ ji wiemɔ ni damɔ shi haa gbɔmɔ ko, he ko, kooloo ke nibii komɛi.

Abaanye akɛɛ akɛ gbeiwemɔ ji gbei ni akɛhaa nɔ fɛɛ nɔ ni ebɔle wɔ.

2.

- i. Gbɔmɔ gbei: Kofi
- ii. Gbii le agbei: Jufɔ, Hɔɔ, k.n k.n
- iii. He ko pɔtɛɛ gbei: Ga,
- iv. Maɲwulu, akrowa, maɲ, he ko, tsui, shiai, shwapoi, nibii, baagii, aspaaterei, watsi, bɛlɛti, sheeti.

3

- i. (Heto) Enɛmɛi ji nibii ni anaa le agbei.

Aloo

Gbeiwemɔi ni anaa ji nibii ni anaa ni amɛyɔɔ gbei. Nɔkwɛmɔnii; pɔɔsu, tsei, yitsɔi, sabolai, gbɔmɔ.

- ii. Gbeiwemɔi ni anaaa ji nibii ni ye shi anaaa amɛ. Nɔkwɛmɔnii; kɔɔyɔɔ, sisa, jwɛɲmɔ.

Aloo

Gbeisisa ji gbei ni akɛ haa nibii ni anaaa ni anyɛɛɛ amɔ mli. Nɔkwɛmɔnii; miishɛɛ, haomɔ, tsuishitoo, suɔmɔ k.n k.n.

Gbeikushao: Gbeiwemɔi nɛɛ ji nibii ni anyɛɛɛ akane agbei. Nk.; sikli, omɔ, abele, tsɔi k.n.k.n.

Gbeiwemɔi nɛɛ ji nibii ni abua amɛnaa ye kui amlɛ agbei. Nk.; amadaɲ duru, bɔlɔ, omɛ ke kotoku, daa.

Akeni okase gbeiwemɔi ke amɛhenɔi le, nyɛhaa wɔkwɛa kadilɔi/sutsɔɔlɔi ke amɛhenɔi.

MENI JI SUTSƆƆLOI/KADILOI?

Ye nye kui amlɛ lɛ, nye ke wiemokulibii ete atsɔɔ wiemɔi ni baa nɛɛ anaa.

- Oklasi lɛ.
- Onaanyo kpakpa lɛ.
- Okpɔlɔ lɛ.
- Shihile ni yɔɔ sukuu lɛ mli

Nilee ni yɔɔ kadilɔi/sutsɔɔlɔi amlɛ miitsɔɔ wiemokulibii ni kadiɔ gbɛiwiemɔ ko. Sutsɔɔlɔi/kadilɔi miitsɔɔ wiemokulibii ni tsɔɔ nɔ ko pɔtɛɛ ye mɔ ko loo nɔ ko he. Nɔkwemɔ nibii; diŋ, tsuru, kpitio, kakadaŋŋ, agbo, bibioo, k.n k.n. Nɔkwemɔ nibii ni baa nɛɛ tsɔɔ bɔ ni ake sutsɔɔlɔi/kadilɔi etsu nii ye sanemuu mli.

- i. Misumɔɔ shia *memeji*.
- ii. Gbekenuu lɛ *kwɔ* asaŋ *eta loo*.
- iii. Aku he ye *oya fe* enyemi nuu lɛ.

Ye (i) lɛ, wiemɔ “momo” lɛ miisusu shia he nɔ ni wielɔ lɛ sumɔɔ lɛ he. Ye (ii) lɛ, wiemokulibii kwɔ ke eta loo miitsɔɔ hewalenamɔ mli ni gbekɛ nuu lɛ yɔɔ. Ye (iii) lɛ mli lɛ, wiemokulibii *oya fe* ke nibii enyɔ miito he, Aku ke enyemi nuu lɛ he oya ye nɔ ko feemɔ mli.

Kadilɔ/sutsɔɔlɔ hɛnɔi

Aye kadilɔ/sutsɔɔlɔ hɛnɔi, otii ni yɔɔ mli ni wɔbaakwe lɛ ji;

- Mɔsɛɛgbɛ tsɔɔlɔ
- Kadilɔ
- Yifalɛ

Mɔsɛɛgbɛ tsɔɔlɔ

Ye enɛ mli lɛ, ake sɛɛgbɛtsɔɔlɔ najiangbɛi ‘enɛ, no, enɛmɛi amɛ/nomɛi’tsuo nii ake kadilɔi ejaake amɛtsɔɔ mɔ/nɔ ni amɛwiesɔ ehe lɛ sɛɛgbɛ fitsofitso kekadiɔ gbɛiwiemɔ lɛ. Nɔkwemɔ nibii;

- a. *Nɛkɛ* tsɔne nɛɛ ye ehee.
- b. *Nakai* tsui lɛ, yoo lɛ nɔ ni.
- c. *Nɛkɛ tsu nɛɛ, mitɛ ataa nɔ ni.*
- d. Aku miihe *nɛkɛ* tsui nɛɛ.

Nii ke nii ahetoo kadilo

Ake susuo nibii loo mei enyo ni anaa sratoi ni yoo ameten. Nomai ji; bibioo, agbo, gron, kpitioo, oya fe.

- Niyenii *nEE jara waaa fe* mino le.
- Ama he ye *oya fe* Kofi.
- Lole yen le *joo foi fe* lole tsuru le.
- Oshika le *shEE* mino le.

Kadilo ni tsoo Yifale

Kadilo/sutsaoloi nee tswaa yifale he adafi. Yifale tsuo nii ake kadilo. Nokwemo nibii;

- Mihe omoo *ko*.
- Ehoo woji *enyo*.
- Eetao sikli *fioo*.
- Woji *babaoo* ye mideka le mli.

Mohewiemoo kadilo (qualifier)

Eji wiemo ni tsoo mo ko suban, nifeemo loo jeba ko mli ni eyoo. Ameji kadilo ni tsoo su ko mli ni gbewiemoo le yoo ni haa anaa mo he ni awieso le. Kadilo titri fee hio heno nee shishi. Kwemo henci ni baa nee:

- Tsone le *egbo*.
- Miyee wolo *bibioo* ko..
- Niyenii le ye *akano*.
- Mina boosu *agbo* ko.

Nitsumo

- Kuu see oyakwe wiemo kulibii ni wona ye shishijee nikasemo le amli le. Too ame owo (Mo wiemo kadilo (demonstrative): Nakai, neke, nomai ke enemai, ekomo damoo keji eewie mo kome loo mei pii ahe, ditemina loo gbewiemoo seegbe tsoo, yifale ke (kadilo) ashishi. Ha nokwemonii krokomei ofata no ni aha le he.
- Kanemo sane ni baa nee koni ohala kadilo ni yoo mli le. Too ame owo ditemina loo gbewiemoo seegbe tsoo, ke yifale shishi koni oke klasi le asusu he.

Be ni wuɔ gbɛɛ shii ete nakai leebi le, mei fee ni yɔɔ Alata akrowa le naa ekpe shi ye maɔtsewe le. Maɔtsewe bii le fee ewula amɛhe ke atade yeɲ. Amɛke kladuku efimɔ amɛyitseɪ ni amenyie nane folo.

Amɛkpe kemiiye maɔtse le he odase. Kusum tsoɔ ake afii babaoɔ ni eho le, maɔtse le tsemɛi asisai le ye bua akrowa le jogbaɲɲ. Ewa amɛ gbi ko shwane be mli ni akrowa le ɲmɔji fee esha. Hɔmɔ ba akrowa leɲ. Hɔmɔ ba ni awereho mɔmɔ mɔ fee mɔ ye akrowa leɲ.

Maɔtse le tsemɛi ni ye bua akrowa le mli bii fee ke niyenii babaoɔ. Akrowaɲbii le tso ene nɔ kewo le maɔtse ketsoɔ amehiesɔle. Daa afi le amɛboleɔ kutuu kekaio nibii kpakpai ni etsemɛi efɛe keho le.

Taake onaa ye shishi nɔkwemɔnii le amlɪ le abaanye ake gbɛiwiemɔ sɛɛgbɛ tsoɔlo atsu nii ye gbɛiwiemɔ le sɛɛ keji eke feemɔwiemɔ tsa.

- a. Shia le ye *feo*.
- b. Watsi ni oɲmɔ le ye *feo*
- c. Maɲoi ni oyeɔ le ye akɔnɔ.
- d. Tso ni mina le kwɔ grɔɲɲ.

Obaanye oke neke kadilɔi neɛ atsu nii keji enyie gbɛiwiemɔ sɛɛ. Ye blɔfo mli le amɛbaa dani gbɛiwiemɔ ni amɛkadiɔ le baa, shi ye Ga wiemɔ le mli le amɛbaa ye gbɛiwiemɔ ni amɛkadiɔ le sɛɛ taake onaa ye nɔkwemɔ nibii ni yɔɔ shishi le mli le:

- a. Enɛ le shia *fefeo* ni.
- b. Mina tso *grɔɲɲ* ko.
- c. Mimami he watsi *fefeo* ko eha mi.
- d. Miyɛɔ maɲoi *fefeji* daa.

SANEBIMO EKONH

1. Jaramo sutsɔɔlɔi/kadilɔi ni baa neɛ amlɔi owo henɔi le ashishi. Ku fee ku atsɔɔ no hewɔ ni amɛjara mli nakai le.
 - i. fɛfɛo
 - ii. kakadaɲɲ
 - iii. ŋɔɔmɔŋɔɔmɔ
 - iv. akɔnɔ
 - v. fa
 - vi. tsuru
 - vii. yitsoɲwale
 - viii. akase
 - ix. hulutsoo
 - x. nakai
 - xi. neke
 - xii. ete
 - xiii. eko

2. Kanemo sane ni baa neɛ koni oha sanebimɔi ni nyie see le ahetoi.
 - i. Taomo kadilɔi ni yoo sane le mli le fee.
 - ii. Jaramo kadilɔi ni ona le fee amlɔi owo amɛhenɔi le ashishi.
 - iii. Halamo kadilo henɔi srɔtoi le fee eko mli enumo ni oketsere sanemuji enumo.

Akwei fa gbe keyasara enyemi nukpa ye maɲwulu ko mli. Eyi shi keje bɔɔsu ni eta mli le mli noɲɲ pe ni ehie bɔi le yaafeemo ye maɲ le shikamo le he. Ebɔi ŋweitsui kakadaji ke oshigentii fefeji ke bɔ ni mɛi yaa ke baa le kwemo. Nibii ni ena le ha ehie je ehe no ake ebaatswa enyemi nuu le ni ebawo le keje tsonei amaamɔhe le. Ehie ba ehe no pe ni egbala efon le keje ebaagi diɲ le mli ni ebɔi enyemi nuu le tswaa. Be ni efon le gbɛɛ ni eshi noɲɲ ni ena ake tsone yeɲ ko ebama shi ye ehie gbe fioo. Ye emiishɛɛ naa le Akwei tsi kebeɲke tsone le ni egbele tsone le hiɛgbe shinaa le ni eta shi. Akeni enyemi nuu le shia le aanyɛ efee

*hiḡmeitswaa nyɔḡma ke enumɔ gbe keje he ni Akwei damɔ le hewɔ l,ε
eyeee be ko ni ameyashε shia. Akwei jɔɔ ehe fioo ni abaha le niyenii
ḡɔɔmɔḡɔɔmɔ ko ni ekemɔ hɔmɔ ni yeɔ le le naa.*

MENI JI FEEMOWIEMO?

Meni ofee leebi nɛɛ? Dɔmalamɔ nitsumɔi ni otsu lɛ.

Meni osusuɔ ye osukuu nikasemɔi krokomei lɛ ahe? Dɔmalamɔ nibii ni osusuɔ lɛ. Feemɔ klalo akɛ okɛ oklasibii lɛ baagba oyinɔoo lɛ he sane.

Feemɔwiemɔ tsɔɔ nifeemɔ ko ni yɔɔ sanemuu mli. Wiemɔkulibii kɛ sanekukuji hu fata feemɔwiemɔi ahe ni etsɔɔ bɔ ni nɔ ko tee nɔ ha (nu nɔ ko he, eda, nu nɔ ko fu, ona nɔ ko he, osumɔ, onyɛ mɔ ko, ole, k.n.k.n)

Feemɔwiemɔ nyɛɔ ehio sane mli kɛ helɔ loo helɔ fataaa he. Helɔi ni onaa ni baa ye feemɔwiemɔ sɛɛ lɛ wɔtsɛɔ lɛ akɛ helɔ yigbelɔ.. Anyɛɔ adamɔɔ feemɔwiemɔ yigbelɔi anɔ kɛbuaa feemɔwiemɔi anaa awoɔ kui srɔtoi etɛ amli (nɔ ni ɛɔɔɔ yigbelɔ, nɔ ni ɔɔ yigbelɔ kome kɛ nɔ ni ɔɔ yigbelɔ fe ekome.

Feemɔwiemɔ ni ɔɔ yigbelɔ

Feemɔwiemɔi ni ɔɔ yigbelɔ baa kɛ helɔ ye amɛsɛɛ ye sanemuu lɛ mli. Nɔkwemɔ nibii komɛi nɛ: hoo, nu, kudo, ye, to eat, ɣma, yi, k.n.k.n. Nɔkwemɔ nibii:

1. Tsɔɔlɔ lɛ *hoo* omɔ.
2. Kasɛlɔi lɛ *yayɛ* nu.
3. Kofi kɛ Adwoa ye jɔlɔfu .
4. Gbekɛ ko *bu* fai.
5. Gbɛfalɔi lɛ *kɔ* tsɔne lɛ.

Feemɔwiemɔ ni akpa lɛ afa lɛ fɛɛ lɛ feemɔwiemɔi ni ɔɔ yigbelɔ ni. Yigbelɔi kɛ helɔi lɛ fɛɛ baa ye feemɔwiemɔ lɛ sɛɛ. Nɔkwemɔnɔ. Ye (1) lɛ mli lɛ, helɔ lɛ ji omɔ, ni ye (5) lɛ mli lɛ helɔ lɛ ji tsɔne lɛ.

Feemɔwiemɔ ni ɛɔɔ helɔ loo yigbelɔ

Feemɔwiemɔi nɛɛ ɛɔɔ helɔi, helɔ he ehiaa amɛ dani amɛnyɛ amɛtsɛɛ wiemɔmuu ni shishinumɔ yɔɔ mli. Wiemɔkulibii nyɛɔ nyiɛɔ amɛsɛɛ shi titri lɛ mligbalalɔi. Nɔkwemɔnii komɛi nɛ: gbo, fliki, haku, fo, da, k.n.k.n. Kwemɔ nɔkwemɔnii ni baa nɛɛ.

1. Gbekɛ lɛ *miihaku*.
2. Aflimata lɛ *flikio* oya.
3. Jata lɛ gbo *trukaa*.

Feemawiemoi ni yoo bie le enoo heloi. Ye nokwemo nii 2 ke 3 le mli le, wiemakulibii ni wanaa le atseo ame mligbalaloi, jee heloi ji ame. Woke nikasemo ye mligbalaloi ahe baatsa no see mli.

Feemawiemoi ni hoo yigbeloi fe ekome

Feemawiemoi ni hoo yigbeloi enyo ye sane mli. Feemawiemoi ni hoo yigbeloi fe ekome le hoo enyo, ye ene mli le woye feelo ni ji mo ni tsuo nii ye sane le mli le, ke helo, mo ni afeo nii le ashio loo ahaa le. Feelo ke helo le fee nyeo feo gbewiemo loo najiangbei. Yigbelo ji gbewiemo loo najiangbei ni nifeemo le koo ehe le, le ji helo ni nifeemo le koo ehe le. Bei pii le ake najiangbei ni damoo shi haa helo le. Nokwemonii komai ye feemawiemoi ni hoo yigbeloi enyo ne 'ha', 'ke' ko loo ye, k.n.k.n;

1. Foloji le *ha* amebi le milo sikli ke nibii krokomei
2. Tsoolo le *ke* kaseloi le nii.
3. ojolo le *bi* loyafonyo le sane ko.
4. Ajoa ha enaanyo le omoo *shishi*.
5. Eke boolu le hme paaki le no.

Ye nokwemoo 1 le mli le, helo le ji amebi le ni nifeemo le ji ha milo ke nibii le. Ye nokwemoo 4 le mli le helo le ji enaanyo le ni nonalo le ji omoo shishi le *Ye ene mli le ake gbhegbei le benkeo nonalo le kejieo le kpo tsoo*. Nyegbaa he sane)

Nitsumo 1

1. Meni ji feemawiemoo? Oke bo diengtse owiemoi agbala mli atsoo
2. Tsomoo feemawiemoi sratoi ete le.
3. Jaramoo feemawiemoi ni baa nee amlu owo feemawiemoi ni hoo yigbelo, no ni hoo yigbeloi enyo ke no ni enoo yigbeloi ashishi (kadimo egbehe le)

Feemawiemoo	No ni hoo yigbelo	No ni enoo yigbelo	No ni hoo yigbeloi fe enyo
Bule	√		
Omoo			√
wo			
La			
kane			

Feemawiemɔ	No ni ɛɔɔ yigbelɔ	No ni ɛɔɔɔ yigbelɔ	No ni ɛɔɔ yigbelɔi fe enyɔ
Jo			
Nyiɛ			
Shwɛ			
Gba			
Tsi			
Haku			

Nifeemɔ 2

Oke onaanyo akane sane ni baa nɛɛ. Taomɔ feemawiemɔi ni yɔɔ mli lɛ, koni ojara mli owo feemawiemɔi ni ɛɔɔ yigbelɔ, no ni ɛɔɔ yigbelɔi enyɔ ke no ni ɛɔɔ yigbelɔ shishi. Keji ogbe naa lɛ, ye obua kehala feemawiemɔi enumɔ ke hoo kwraa koni oketsere sanemuji.

Gbe ni ka faa lɛ foo mli faaa fe mitai nyɔɔmai enumɔ, shi kule masumɔ ni masere kilomita kome jekemɔ ye he ni aban yɔɔ ni nu lɛ hie hu tse mli. Jemɛ miije fu baa he. no

Be mli ni mifee miyiɔn ake mabote faa lɛ mli lɛ, miki mitu lɛ ma minaa ke solemɔ, mishane kebote ɛmɔɔ lɛ mli. Misere ookɛɛ kpaako mikaseɔ seremɔ. Faa lɛ mli ye kulɔɔ. Shi gbeyei sɔɔn ha fei ye mi ni minyɛɛɛ masere oyai oyai.

Faa lɛ ten gbe kwɔle ha mitsitsi yashi ɛmɔɔ kpɔ ko. Mijweɔn ake baa ni hewɔ lɛ gbeyei ni mɔ mi ha tu ni ma minaa lɛ gbee faa lɛ mli.

Mitee hie mitai fioo lɛ, naa bu voo ye nu lɛ mli ekoyɔn. Be ni mihɛleɔ shi lɛ mishe faa lɛ sɛɛ. Mike hekpokpomɔ sha foi keje kpo keje faa lɛ mli. Mifo migbena shi milaaje mitu lɛ.

Meni ji Mligbalalɔ?

Kwemɔ mfoniri ni yɔɔ shishi le. Meni amefeo le? Mee beiaŋ ye gbi le mli ni? Negbe nifeemɔ le yaa nɔ ye? Meni hewɔ nifeemɔ nee yaa nɔ?

Mligbalalɔ ji wiemɔkulibii loo sanekukuji ni haa anuɔ feemɔwiemɔ ko shishi jogbaŋ ye sanemuu ko mli. Mligbalalɔ komei susuɔ mligbalalɔ krokomei ametsɔɔ. Susumɔ bɔ ni onyie keba sukuu ŋmene he, ani onyie bleoo, waa loo ojo foi? Eko le onyie oyayaayai ketee sukuu. Wiemɔkuli oyayaayai miitsɔɔ bɔ ni onyie ketee sukuu, hewɔ le mligbalalɔ ni. Adamɔɔ bɔ ni mligbalalɔ tsakeo feemɔwiemɔ shishinumɔ nɔ kejaraa amemli. Henɔi amli ni ajaraa ame awoɔ le ji: gbe nɔ ni atso afee nɔ ko, he ni nɔ ko tee nɔ ye, be ni nɔ ko tee nɔ, shii abɔ ni afee nɔ ko, henumɔ loo bɔ ni nɔ ko tee nɔ ha, nɔ hewɔ ni afee nɔ ko.

Mligbalalɔ ni miitsɔɔ gbe nɔ ni atso afee nɔ ko:

Mligbalalɔ nee tsɔɔ bɔ ni loo *gbe nɔ ni atso afee nɔ ko* loo nifeemɔ le tee nɔ. Nɔkwemɔnii komei ne:

1. Kaselɔ le nyie *oyayaaya* ketee sukuu.
2. Bɔɔlutswalɔi le ke *tsuishiŋmɛɛ* tswa bɔɔlu le.
3. Kwayabii le la ke gbee *bleoo*.
4. Loofɔlɔ ko la ke gbee ŋɔɔmɔ ye kɔɔyɔɔ le mli

Mligbalalo ni miitsɔɔ he ni nɔ ko feemo tee nɔ ye.

Nɔkwemɔnɔi komɛi nɛ:

1. Kwashi ke Akoshia wɔɔ ηweitsu *le nɔ*.
2. Gbekɛbii le ke woji ewo *he fɛɛ he muji*.
3. Gbekɛbii le ye *Kasoa*.

Mligbalalo ni miitsɔɔ be ni afee nɔ ko.

Nɔkwemɔnii komɛi nɛ:

1. Kasɛɔi ni gbeɔ sukuu naa afi nɛɛ ηma amɛnaagbee kaa *nyɛ*.
2. Dmɛnɛ wɔbaaye wɔshwane niyenii ye nitsumɔhe le.
3. Abaafɛe kpee *ηmɛji nɛɛhu*.

Shii abɔ ni afee nɔ ko.

Mligbalalo nɛɛ tsɔɔ shii abɔ ni afee nɔ ko. Hɛnɔi nɛɛ nyɛɔ jeɔ sanemuu shishi loo egbeɔ naa shi ekomɛi ye ni nyɛɔ baa ye sanemuu tɛɲ, ni enyɛɔ ejeɔ shishi loo egbeɔ naa hu. Afi, daa, otsi, nyɔɲ kome, k.n.k.n. fata mligbalalo nɛɛ ahe.

Nɔkwemɔnii komɛi nɛ:

1. Ayeɔ blonya daa afi.
2. Wɔyeɔ nii daa.
3. Aηɔɔ subaɲ fɔɲ nɔ kɔkɔkɔ ye sukuu.
4. Nyɔɲgbele nyɔmɔwo ni ahaa nitsulɔi le faa.
5. Daa shifoo nitsumɔ le eje mitsine.

Ye sanemuji ni yɔɔ yitɛɲ le mli le mligbalalo ni tsɔɔ shii abɔ ni afee nɔ ko le ji *daa, afi, daa, kɔkɔkɔ, nyɔɲgbele* ke *daa* Wɔna mligbalalo daa ye sane shishijee, etɛɲ ke enaagbee, Wɔsaa wɔna *kɔkɔkɔ* ye tɛɲ ni nyɔɲgbele je sanemuu shishi.

Nɔ hewɔ ni afee nɔ ko.

Mligbalalo nɛɛ tsɔɔ nɔ hewɔ ni afee nɔ ko

Nɔkwemɔnɔ: *ejaake, hewɔ le, kele, no hewɔ le, he ni be nii le, koni*.

Nɔkwemɔnii komɛi nɛ:

1. Mashi mra *koni* tsɔɔji akayatsi minaa.

2. Sukuu eha gbɛ hewɔ ɛ gbekɛbii ɛ etee gbɛhamɔ.
3. Minaaaa loo mahe ejaake mikpe sɛɛ ketee jara ɛ nɔ.
4. Hɔmɔ miiye gbekɛ ɛ hewɔ ɛ efo.

Henumɔ loo bɔ ni nɔ ko tee nɔ ha

Mligbalalɔ henci nɛɛ ji wiemɔkulibii ni tsakeɔ feemɔwiemɔ loo mligbalalɔ kroko shishinumɔ, ni anuɔ henumɔ ni ekebaa nifeemɔ ko shishi jogbaŋŋ. Eyeɔ ebuaa kewoɔ henumɔ ni wiemɔ ni etsakeɔ ehie ɛ haa eyaa ŋwei loo ebaa shi. Nɔkwemɔnii komɛi nɛ: shɔŋŋ, efa, diŋŋ, pii, titri, yikule, emuuyeli, jogbaŋŋ, nɔtekemɔ, k.n.k.n.

Kwemɔ nɔkwemɔnii ni baa nɛɛ:

1. Ahoo niyenii ɛ jogbaŋŋ
2. Asaaa tsu ɛ mli kwakwra.
3. Nifeemɔ ɛ fee *butubutu* dieŋtɛ.
4. Ahooo niyenii ɛ mra.

Nitsumɔ 1

Susumɔ shishijee nifeemɔi ni yɔɔ nikasemɔ nɛɛ he ɛ. Ooonyɛ oyɔɔ mligbalalɔi komɛi ni okɛ baasusu nifeemɔi ni onaa ni yaa nɔ ye mfoniri ɛ mli ɛ. Jaramɔ mligbalalɔi ni ona be ni wɔtsuɔ kui amli nitsumɔ ni wɔgbɛ naa nɛɛ, koni mɛi enyɔnyɔnyɔ ahara wiemɔkulibii enumɔ atsu nii ketserɛ sanemuji enumɔ kegba mfoniri ɛ he sane

Nifeemɔ 2

1. Gbalamɔ sharamɔ ni ka mligbalalɔi ke feemɔwiemɔ teŋ ko ni okɛ ohetoi ɛ afo jaraŋ.
2. Gbalamɔ mligbalalɔ henci ni yɔɔ ɛ amli ko ni oha nɔkwemɔnii etɛtɛtɛ ye eko fɛɛ eko he.
3. Ha nɔkwemɔ nibii enyɔnyɔnyɔ ye henci ɛ eko fɛɛ eko he.
4. Jaramɔ mligbalalɔi ni baa nɛɛ owo mligbalamɔ henci ni okase ɛ mli koni otsɔɔ nɔ hewɔ ni okɛ amɛ awo hei ni okɛ amɛ ewo ɛ.
 - i. oya
 - ii. fɛfɛo

- iii. nyaa
- iv. nyε
- v. kɔkɔkɔ
- vi. daa afi
- vii. tuuntu
- viii. fe nine
- ix. nyε sεε otsi

Nitsumo 3

Nyeyaa sanemuji ni aha le amli ko ni nyε tsɔa mligbalalɔ henci ni akε tsu nii ye sanemuji le amli. Kε hoo kraa le, kε mligbalalɔ henci enumɔ ni oyɔse le afee sanemuji ko ni okε tsɔɔ oklasi le.

1. Sukuubii le tswia amenikanemɔ le nɔ bei kε bei.
2. Telefon le foɔ ketsaraano.
3. Gbɔmɛi le eje kpo.
4. Minu adesa nεε he da.
5. Oheɔ oyeɔ jogbanɲ?
6. Ookudɔ tsɔne le basabasa tsɔ.
7. Mibɔɔ mihe mɔdeɲ daa gbi.
8. Mi kε bo kpaɔ gbee.
9. Wɔsa haomɔ le naa oya.
10. Minu ohe tsɔ.
11. Gbekɛbii le shwεɔ daa.
12. Mɛni hewɔ oka he oyɔɔ biε nεε?
13. Ewa akε manyε mayɔse le jogbanɲ.
14. Gbekε bibioo le hiε miigbo akε ebaala.
15. Okpɔɲɔ le jo foi kεtee tɔɔ.

SANEBIMO EKONH

Mlijaa A: Feemawiemo

1. Mee sroto ka feemawiemo ni tsoo no ko feemo ke feemawiemo ni tsoo no koni afee momo ten?
2. Taomo feemawiemoi fee ni yoo sane ni baa nee mli koni okwe srotoi ni ka oke onaanyo no le ten.

Be mli ni misha shi ketee nsho le naa le, mijo foi ketu keyanina nsho ke le. Hulu ni gbe eda an hatoo ke boi mi shaa le ha miyose ake miye wala mli. Mike selemo ke shwemo gbe nu ke shwe ye nsho le mli. Dshonaa loofaji le fliki ke yafo keho. Mike nshonaa shia sho tsui srotoi ke mo hu ni mike nshonaa te saa fee he fefeo. Be ni shoo jenamo le, mikpa shi kenye nsho le naa ke miitao nibii ni eteete ye nshonaa shia le mli bo ni manye makai no fee no ni etee no.

Jaramo feemawiemoi ni oyose ye sane ni okane le mli kwo feemawiemo heni ete ni okase le mli.

Mlijaa B: Mligbalaloi

1. Omalamo nibii komei ni ofoo feemo daa gbi koni ogba otsoo onaanyo ko no hewo, bei amla, he ni ke he ni ofoo neke nifeemo nee feemo ye.
2. Omalamo mligbalaloi fee ni onaanyo le ketsoo nii ye amesusumoi ahe ko ni ojara mli.
3. Omaa sane ni naa shoo wiemokulibii nyomai enumo ni koo jen ke mei ni okayoo le he. Ke hooo kwraa le, oke mligbalaloi nyoma awo osane le mli.

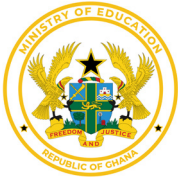
EXTENDED READING

1. Adomako, K., Odoom, J. and Sackitey, M. (2023). *Akan kasa nhyehyeeɛ wɔ Asante Twi mu.* Adonai Publications Limited (Topic on verbs, nouns and adjectives)
2. Amegashie, S.K. (2004). *Evegbe* ႏႃႏႃ. Victus Printing Services.
3. Fromkin, V. & Rodman, R. & Hyams, N. (2007). *Introduction to Language* (Eighth edition). Thomson Wadsworth. (topic on verbs, adverbs, nouns and adjectives)
4. Joshi, M. (2021). *Nouns in the English Language: Types and examples.* Manik Joshi. (Topic on nouns)
5. Thakur, D. (1998). *Linguistics simplified: Syntax.* Bharati Bhawan. (open word class which are nouns adjectives, verbs and adverbs)

REFERENCES

1. Haspelmath, M. (2001). Word classes and parts of speech. *In International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences* (pp16538-16545). Doi:10.1016/Bo-08-043076-7/02959-4
2. Lier, E. V. (2024). *The Oxford Handbook of Word Classes.* Oxford University Press.
3. Miguel, J. M. G. (2015). *Transitivity and word classes.* <https://doi.org/10.1075/ivitra.9.13gar>
4. Prempeh, A. A. (2021). *Asante Twi Nyansapo.* Premesco Publications.
5. Simone, R. & Masini, F. (eds). (2014). *Word classes (Current Issues in Linguistic Theory).* John Benjamins Publishing Company.

ACKNOWLEDGEMENTS

Ghana Education Service (GES)

